

Hroby ľudských jedincov v sídliskovom prostredí z 9. – 10. storočia na území Slovenska

■ Milan HANULIAK
Archeologický ústav SAV

Hroby vyhlbené v sídliskových areáloch počas 9. – 10. stor. predstavujú zriedkavý spôsob inhumácie. Analýzou nálezového materiálu sa získali určujúce znaky všetkých zložiek pohrebného ritu. Až doplnením o ďalšie pramene historickej povahy bolo možné stanoviť dôvody umiestňovania hrobov na sídliskách. Sledované príčiny spočívajú vo výnimočnosti zomrelých. Tí sa v tomto postavení ocitli najmä vtedy, keď po porušení vtedajších právnych noriem zomreli a neboli schopní odčiniť dôsledky svojich prečinov. Podradný sociálny status príbuzného charakteru mohli nadobudnúť aj ďalší jedinci, ktorí zomreli výnimočným spôsobom alebo za nevyjasnených okolností. Predmetný spôsob inhumácie nie je dokladom krízových javov, ale svedectvom o náraste právneho vedomia u príslušníkov veľkomoravskej spoločnosti.

Graves sunk in settlement areas during the 9th – 10th cent. represent a rare way of inhumation. Analysis of finds provided determining traits of all elements of burial rite. Only when further sources of historical character were added it was possible to determine reasons for placement of graves in settlements. The studied reasons lie with the exceptionality of the deceased. These persons could get into this position mainly when they deceased after having broken valid contemporary law and were not able to amend their failures. This second – rate social status of similar character could obtain also another individuals who had died by an uncommon way or under unclear conditions. This way of inhumation does not represent some phenomenon of a crisis, but it is evidence for growing legal consciousness of members of the Great Moravian society.

Kľúčová slova / keywords: Slovensko, sídliskový areál, včasný stredovek, pochovávanie v hrobch, netradičný spôsob / Slovakia, settlement area, Early Middle Ages, inhumation graves, non traditional system

Úvod

Už v počiatočnej fáze zhromažďovania pohrebiskových lokalít, používaných na území Slovenska počas 9. – 10. stor., bola v ich súbore opakovane zaznamenávaná prítomnosť hrobov umiestnených v sídliskových areáloch. Vzhľadom k tomu, že ide o 35 lokalít, reprezentujúcich v skompletizovanom súbore sepulkrálnych pamiatok diel s hodnotou 12 % je zrejme, že náleziská tohto druhu nepredstavujú zanedbateľnú výnimočnosť. Ide skôr o fenomén dotvorený súvekými pohrebnými zvykmi, ktorých určujúce momenty neboli donedávna patričným spôsobom osvetlené (Hanuliak 1997, 68, 69). Prehľadové posúdenie kvality vypovedacích schopností východiskových prameňov súčasne naznačilo, že k náprave tohto stavu nebude možné dospieť bez detailnej analýzy dostupných informácií, viacúrovňového vyhodnocovania získaných poznatkov a ich porovnávanie s adekvátnymi prvkami zo súvekých regulárnych pohrebísk.

■ OBR. 3 Bajč – Medzi kanálmi. Rozmiestnenie hrobov v sídliskovom areáli a v rámci pohrebiska.

■ OBR. 4 Mužla – Čenkov – Vilmakert. Rozmiestnenie hrobov v sídliskovom areáli.

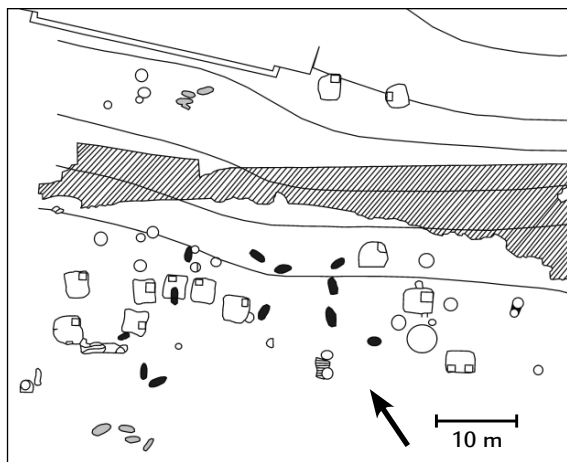

■ OBR. 5 Mužla – Čenkov – Orechový sad. Rozmiestnenie hrobov v sídliskovom areáli a v rámci pohrebiska.

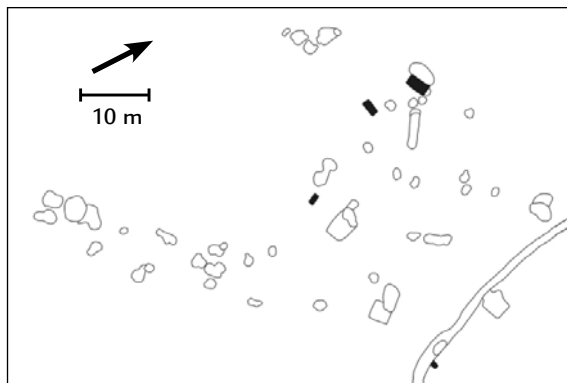
Charakteristika lokalít

Predchádzajúce skutočnosti poukázali na dôležitosť poznatkov získaných z porovnávania nálezísk so sídliskovými a pohrebiskovými hrobmi. O správnosti tohto názoru nás v prvom rade presvedčia ich základné charakteristiky. Prijateľné svedectvo prináša aj forma ich zostručnenej informácie. Pre pohrebiská je napríklad príznačný priestorovo uzavretý zhlukový spôsob kontinuálneho pochovávaní jedincov spätých rôznou formou príbuzenských vzťahov. V hrobch v sídliskovom prostredí táto sociálna zomknutosť absentuje. Jej nedostatkovosť možno vyčítať predovšetkým z nesúrodého rozmiestnenia hrobov. K jeho tvorbe v hlavnej miere prispievajú značné vzdialenosti medzi hrobmi spolu s rôznorodou orientáciou ich pozdĺžnych osí. Z demografického hľadiska medzi zomrelými iba mierne prevažujú detskí jedinci a dospelí muži (obr. 3–7; Hanuliak 2004a, 38, 39; 2004b, 301).

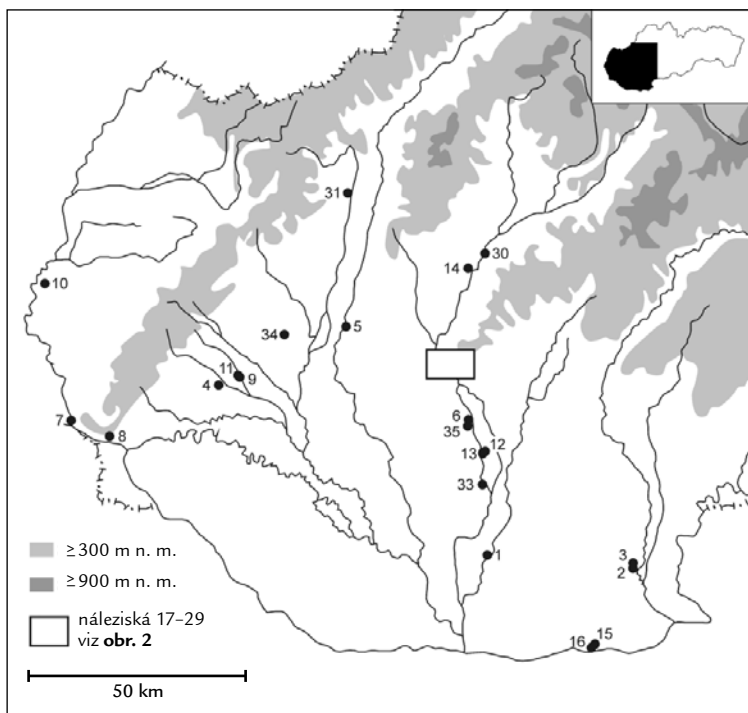
Početnosť samotných hrobov, zohľadňovaná pri triedení pohrebísk do troch veľkostných kategórií, nie je naproti tomu rozhodujúca. Sídliská s vyšším počtom hrobov sú totiž skôr zriedkavé. Do tejto skupiny patrí iba Bajč – Medzi kanálmi, 18 hrobov; 2 Bíňa – Farská záhrada/Park, 3 hroby; 3 Bíňa – Strojový park, 5 hrobov; 4 Blatné – Pustáky, 1 hrob; 5 Bojničky – Staré Háje, 2 hroby; 6 Branč – Helyfödek, 2 hroby; 7 Bratislava – Devín – Hradný areál, 1 hrob; 8 Bratislava – Staré Mesto – Beblavého ul., 2 hroby; 9 Čataj – Nad korytom, 4 hroby; 10 Gajary – Radlica II, 2 hroby; 11 Igram – Pri potoku, 2 hroby; 12 Komjatice – Kňazova jama, 2 hroby; 13 Komjatice – Tomášove, 1 hrob; 14 Ludanice – Areál Agroletu, 2 hroby; 15 Mužla – Čenkov – Orechový sad, 8 hrobov; 16 Mužla – Čekov – Vilmakert, 30 hrobov; 17–29 obr. 2; 30 Nitrianska Streda – Patriková, 1 hrob; 31 Pobedim – Hradišťa, 14 hrobov; (Spišské Tomášovce – Pod hradiskom, 1 hrob – Východoslovenský kraj); 33 Šurany – Nitriansky Hrádok – Vysoký breh, 4 hroby; 34 Trnava – Pri kamennom mlyne, 1 hrob; 35 Veľký Kýr – Násepový sek, 3 hroby.

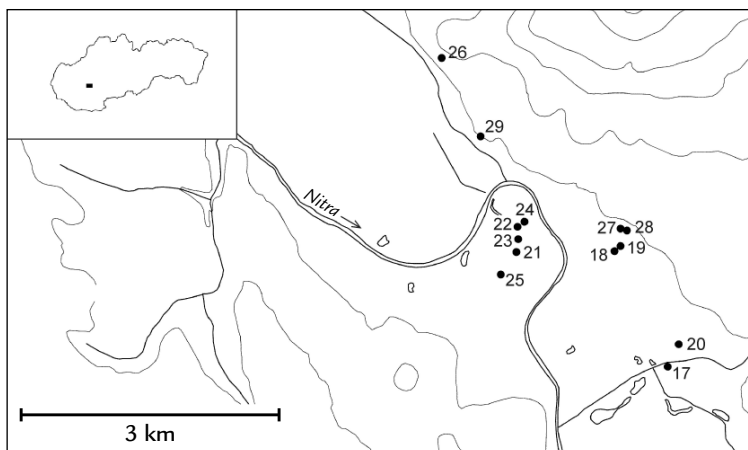
■ **OBR. 6** Nitra – Zobor – Martinský vrch 1. Rozmiestnenie hrobov v sídliskovom areáli a v rámci pohrebísk.

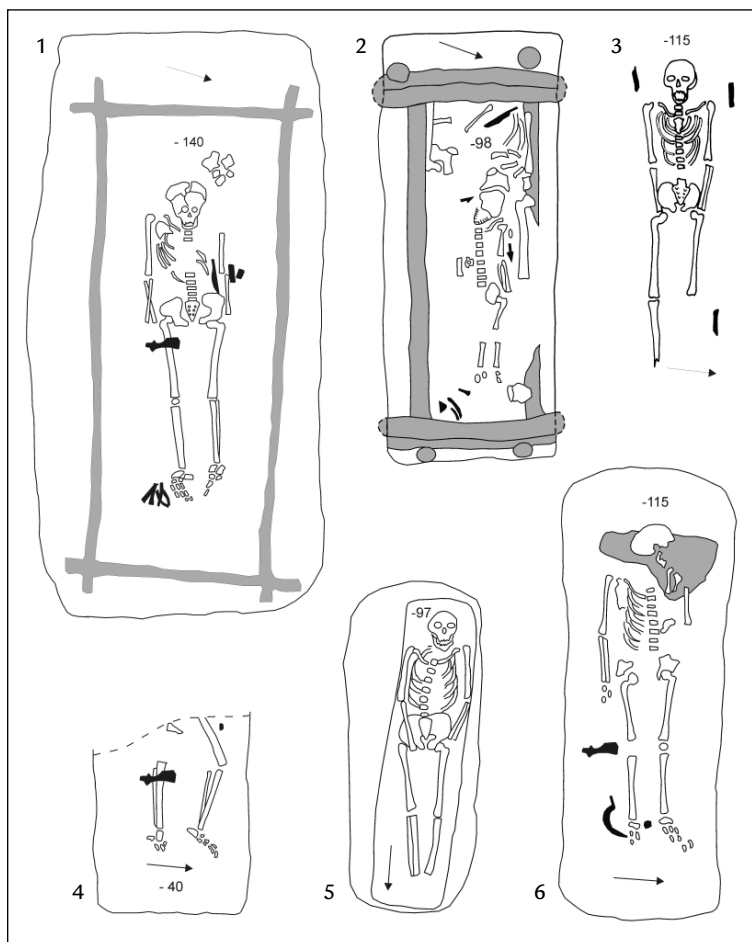
■ **OBR. 7** Čataj – Nad korytom. Rozmiestnenie hrobov v sídliskovom areáli.

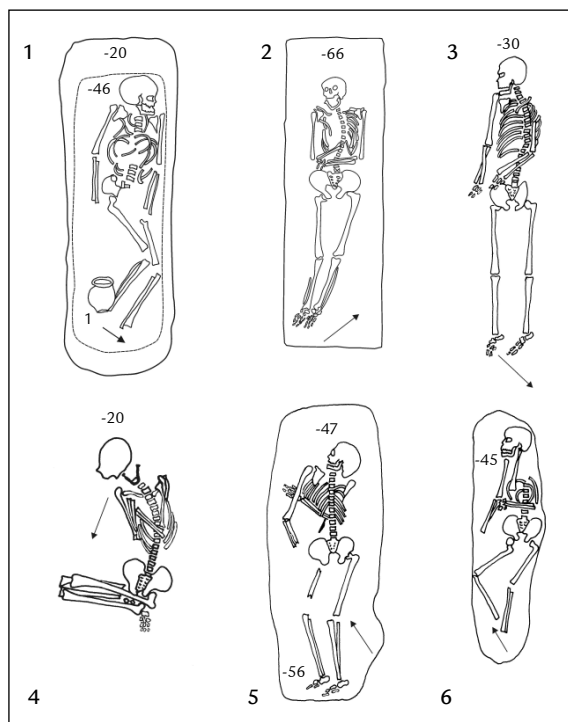
■ **OBR. 1** Náleziská s hrobmi v sídliskových areáloch v západnej časti Slovenska. 1 Bajč – Medzi kanálmi, 18 hrobov; 2 Bíňa – Farská záhrada/Park, 3 hroby; 3 Bíňa – Strojový park, 5 hrobov; 4 Blatné – Pustáky, 1 hrob; 5 Bojničky – Staré Háje, 2 hroby; 6 Branč – Helyfödek, 2 hroby; 7 Bratislava – Devín – Hradný areál, 1 hrob; 8 Bratislava – Staré Mesto – Beblavého ul., 2 hroby; 9 Čataj – Nad korytom, 4 hroby; 10 Gajary – Radlica II, 2 hroby; 11 Igram – Pri potoku, 2 hroby; 12 Komjatice – Kňazova jama, 2 hroby; 13 Komjatice – Tomášove, 1 hrob; 14 Ludanice – Areál Agroletu, 2 hroby; 15 Mužla – Čenkov – Orechový sad, 8 hrobov; 16 Mužla – Čekov – Vilmakert, 30 hrobov; 17–29 obr. 2; 30 Nitrianska Streda – Patriková, 1 hrob; 31 Pobedim – Hradišťa, 14 hrobov; (Spišské Tomášovce – Pod hradiskom, 1 hrob – Východoslovenský kraj); 33 Šurany – Nitriansky Hrádok – Vysoký breh, 4 hroby; 34 Trnava – Pri kamennom mlyne, 1 hrob; 35 Veľký Kýr – Násepový sek, 3 hroby.

■ **OBR. 2** Náleziská s hrobmi v sídliskových areáloch v nitrianskej sídliskovej aglomerácii. 17 Nitra – Horné Krškany, Mikov dvor, 45 hrobov; 18 Nitra – Chrenová I, Športový areál, 3 hroby; 19 Nitra – Chrenová I, Baumax/Shell, 5 hrobov; 20 Nitra – Chrenová III, Severne od Mačacieho zámku, 10 hrobov; 21 Nitra – Staré Mesto, Farská ul. 14, 1 hrob; 22 Nitra – Staré Mesto, Hradný kopec, Južné nádvorie, 1 hrob; 23 Nitra – Staré Mesto, Hradný kopec, Pribinovo nám., 2 hroby; 24 Nitra – Staré Mesto, Hradný kopec, Východné nádvorie, 3 hroby; 25 Nitra – Staré Mesto, Piaristická ul., 5 hrobov; 26 Nitra – Zobor, Lupka, 1 hrob; 27 Nitra – Zobor, Martinský vrch 1, 16 hrobov; 28 Nitra – Martinský vrch 2, 1 hrob; 29 Nitra – Zobor, Šindolka, 6 hrobov.

■ **OBR. 8** Plány hrobov zo sídliskových areálov. **1, 4** Čataj – Nad korytom (**1** hrob 2; **4** hrob 4); **2, 6** Mužla – Čenkov – Orechový sad (**2** hrob 36; **6** hrob 43); **3, 5** Nitra – Chrenová I – Baumax/Shell (**3** hrob 3/96; **5** hrob 2/96).

■ **OBR. 9** Plány hrobov zo sídliskových areálov. **1, 6** Mužla – Čenkov – Orechový sad (**1** hrob 45; **6** hrob 40); **2, 4** Mužla – Čenkov – Vilmakert (**2** hrob 4; **4** hrob 12); **3** Nitra – Zobor – Martinský vrch 2, hrob 1/92; **5** Blatné – Pustáky, hrob 4/02.

302–305). Početnejšia je kolekcia reprezentantov s jediným hrobom (31,4 % prípadov), nižší podiel majú náleziská s 2–3 hrobmi (28,6 % prípadov).

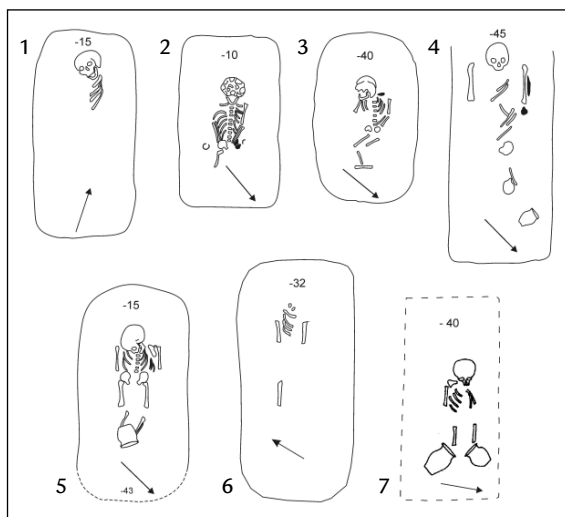
Na prvý pohľad prijateľný náznak vzťahu medzi počtom hrobov a veľkosťou prebádanej plochy, resp. rozlohy príslušného sídliska, však vo všeobecnosti neplatí. Je to tak najmä preto, lebo sledovaná početnosť nie je ani u pohrebísk zlučiteľná iba s veľkosťou žijúcej komunity, ale aj s dĺžkou pochovávaní. Oveľa väčší význam mali dôvody, ktoré iniciovali vznik hrobov pertraktovanej kategórie a pričínili sa o ich umiestnenie v sídliskovom prostredí. Ak predmetné faktory v príslušnom prostredí chýbali, neboli príslušní jedinci uložení do sídliskových hrobov, ale v rámci regulárneho občinného pohrebiska.

Takmer dvojtretinový podiel nálezísk, s hrobmi umiestnenými medzi sídliskovými objektmi i po okrajoch sídliskovej zóny, je vcelku očakávaný. Vo zvyšných prípadoch sídliskové objekty chýbajú. Táto skutočnosť nie je určujúca, pretože tu s veľkou pravdepodobnosťou ide o vonkajšie obvodové úseky sídlisk, ktorých jadro nebolo pre obmedzenú výskumnú plochu archeologicky prebádané. Nepriamo svedectvo o tom poskytuje príznačný systém rozmiestnenia hrobových jám, ktorý vylučuje možnosť ich zlúčenia s pohrebiskovými lokalitami.

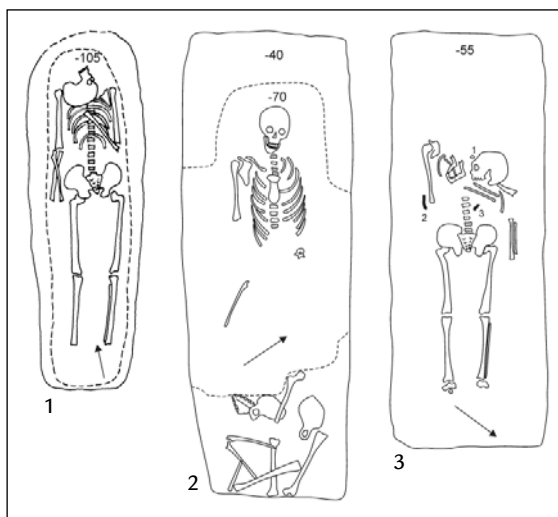
Charakterom odlišnú skupinu predstavujú náleziská, na ktorých bola okrem vyhodnocovaného typu hrobov zaznamenaná aj prítomnosť občinných nekropol (**obr. 3, 5, 6**; 37 % prípadov). Podľa počtu hrobov patrí väčšina z nich k malým pohrebiskám. Iba v Mužle – Čenkov – Vilmakert a Poľbe – Hradištia sú to stredne veľké nekropole, v Nitre – Zobore – Lupka ide výnimočne o veľké pohrebisko (Hanuliak 2004b, 304, 305). Vo väčšine prípadov bývajú hroby zo sídliskovej plochy vzdialené od príslušných pohrebísk v rozmedzí 10–50 m.

Predchádzajúce poznatky o lokalitách s hrobmi v sídliskovom prostredí môžu doplniť informácie o ich ťažiskovom umiestnení v rámci západného Slovenska (**obr. 1**). Nejde o prekvapivý poznatok, pretože práve v tomto geografickom priestore možno počas 9. – 10. stor. preukázať súvisle osídlenie a priestorovo štruktúrovanú sieť všetkých druhov súvekých sídliskových jednotiek. Neprehliadnuteľný význam má aj postrehnutá prítomnosť analyzovaného spôsobu inhumácie v troch ekonomicky rozdielnych typoch nálezového prostredia.

Vzhľadom na zjavnú sústredenosť súvekeho osídlenia v rurálnom prostredí neprekvapí, že sa v ňom nachádza aj podstatná časť evidovaných nálezísk (40 % prípadov). V porovnaní s tým je menej očakávaný ich výskyt v areáloch administratívno-hospodárskych centier (25,7 % prípadov). Vcelku očakávané sú náleziská lokalizované v sídliskových aglomeráciách týchto veľkomoravských centier (**obr. 2**; 34,3 % prípadov). V tomto prostredí totiž

■ **OBR. 10** Plány hrobov zo sídliskových areálov. 1–5 Mužla – Čenkov – Vilmakert (1 hrob 1; 2 hrob 13; 3 hrob 8; 4 hrob 3; 5 hrob 5); 6 Mužla – Čenkov – Orechový sad, hrob 35; 7 Igram – Plynovod, hrob 2.

■ **OBR. 11** Plány hrobov zo sídliskových areálov. 1 Bíňa – Strojový park, hrob 5/62; 2, 3 Mužla – Čenkov – Vilmakert (2 hrob 11; 3 hrob 7).

dominujú osady agrárneho typu s istým podielom remeselnej výroby obývané v prevahe pospolitými vrstvami obyvateľstva. Tieto sídliská vytvorili pre obyvateľov hradísk funkčne previazané hospodárske zázemie (Hanuliak 2009, 63–68).

Charakteristika hrobov

Na rozdiel od štandardného prístupu použitého pri definovaní sídliskových lokalít je metodika približovania špecifických prvkov hrobov oveľa náročnejšia. Negatívnym spôsobom sa v tomto procese prejavujú nedostatky v kvalite východiskových prameňov. V ich skladbe dotvorenej minimálne z 205 hrobov evidovaných na 35 lokalitách predstavujú nezanebateľný diel zástupcovia, z ktorých neboli sprístupnené požadované údaje (34,2 % prípadov). Vyššiu informovanosť poskytujú náleziská s fragmentárne zverejnenými informáciami (25,4 % prípadov). Kompletná škála údajov sa získala iba z 89 hrobov vyhlbených na 20 lokalitách (40,4 % prípadov), hoci aj pri nich bolo žiadúce niektoré chýbajúce momenty doplniť ústnymi informáciami.

K odľahčeniu vplyvu dopadov naznačených negatív prispelo zistenie o rôznorodom prínose dostupných prvkov pri riešení nastolenej problematiky. Ukázalo sa totiž, že iba časť z nich poskytuje relevantné informácie. V prípade hrobovej jamy nie je napríklad dôležitý jej tvar, ale prítomnosť nerovností v obrysoch líniách (obr. 9: 5, 6; 13: 1), ktoré sa dajú zlúčiť s nižšou dôslednosťou výkopovej činnosti. Zásadnejší význam má naproti tomu plošná výmera hrobov poukazujúca na ich priestorovú dostatočnosť stanovenú vo vzťahu k rozmerom telesných zvyškov zomrelého (obr. 9: 6; 11: 1). Nie je náhodné, že 51,5 % hrobových jám má v okolí skeletu podpriemerný voľný priestor. Ak ide o hĺbkové a objemové miery, spájané s indikáciou majetkového statusu zomrelých (Hanuliak 2004a,

75–78, obr. 60, 64), porastie zastúpenie podpriemerných zástupcov na vyše 60 % prípadov. Dôležité pritom je, že podpriemerné ukazovatele majú voči pohrebiskovým hrobom vyššiu frekvenciu. Výskyt vnútorných úprav drevom je naopak neporovnateľne nižší a skladá z jednoduchších konštrukčných typov. K nim patrí dosková podložka, stupňovité dno uzavreté prekryvom a postranný obklad (obr. 8: 3, 6; 13: 1, 3; Hanuliak 2004a, 84–88).

V nadväznosti na predchádzajúce zistenia neprekvapí ani zvýšený počet anomálií v uložení tiel pochovaných. Ich zástupcovia sa v rôznej intenzite líšia od základnej polohy, ktorá na občinových pohrebiskách ideálnym spôsobom napĺňa predstavy príslušníkov žijúcej komunity o prechode zomrelých z pozemského sveta do záhrobia. Popri nej, vyjadrenej pozíciou tela na chrbte, s hlavou a končatinami súbežnými so stredovou osou (Hanuliak – Rejholcová 1999, 24), nie sú zriedkavé mierne odchýlky v uložení niektorých jeho častí (obr. 8: 4; 9: 2). Tieto indikátory nemajú hlbší zmysel okrem indikácie zníženého sociálneho statusu.

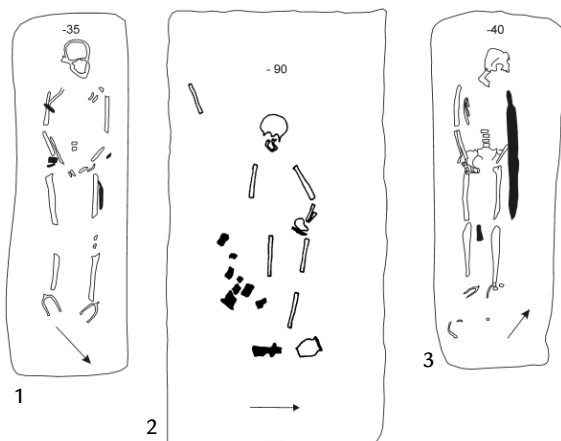
Za regulárne druhy odchýliek v uložení pochovaných, s očakávaným reálnym významom, možno označiť varianty spájané s odlišným uložením trupu. Týmto spôsobom bolo usmernené aj uloženie jednotlivých častí tela. Prípady miernych, výrazných a extrémnych odchýliek s pozíciou na boku alebo bruchu s vykrúteným trupom či hlavou, boli v analyzovanej kolekcii zaznamenané v 15,7 % prípadov (obr. 9: 1, 3–6; 10: 3). Tento údaj výrazne prevyšuje frekvenciu pertraktovaného fenoménu z regulárnych občinových pohrebísk vyčíslenú na 6,9 % prípadov (Hanuliak 2004a, 104). V dvoch prostrediach opísané prípady anomálií sú sotva zlučiteľné s vyjadrením pokoja, odovzdanosti osudu, zmierenia zomrelého so smrťou a jeho odchodom do záhrobia (Hanuliak 1998, 102).

V spracúvanom súbore boli zachytené aj hroby so zámerne rozrušenými skeletmi. V ich zostave dominujú likvidačné zásahy nasmerované na porušenie hlavy, trupu prípadne i celého tela zomrelého (**obr. 8: 2; 11: 3**). Postrehnutý výskyt s hodnotou 19% výrazne prevyšuje frekvenciu uvádzaného fenoménu z regulárnych občinových pohrebísk vyčíslenú na 7,8 % prípadov (*Hanuliak 2004a*, 114; **obr. 125**).

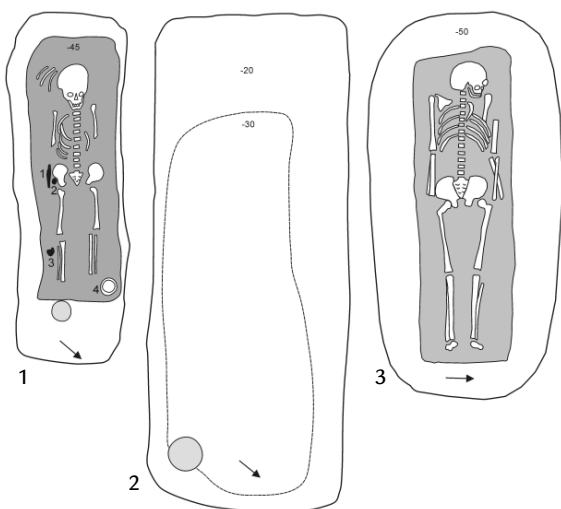
Po rozdelení jedincov s anomáliami v uložení tela do hlavných kategórií na základe pohlavia a veku jedincov sa v hrubých rysoch preukáže obraz so zhodnými sprievodnými znakmi. Typické je v ňom nízke zastúpenie detí a dospelých mužov, výraznejšie až dominantné zastúpenie majú nedospelé a dospelé ženy (*Hanuliak 2004b*, **obr. 22**). Zjavná podobnosť hodnôt v prípade extrémnych a výrazných variantov nepriamo upozorňuje na ich významovú a funkčnú spätosť. Príbuznú krivku vykazuje aj frekvencia výskytu anomálií v priebehu vyčlenených horizontov pochovávaní doložená v globálnej

hodnote i v čiastkových ukazovateľoch z jednotlivých kategórií. Typické je totiž ich postupné narastanie kulminujúce v povelkomoravskom období (*Hanuliak 2004b*, **obr. 23**).

V orientácii pozdĺžnych osí hrobov dominuje nesúrodosť smerov zastúpená nadmerným rozptylom nameraných hodnôt. Na rozdiel od západových línii z pohrebísk sú v analyzovanej kolekcii početnejšie nielen prípady opačných, t. j. východných, ale aj severných a južných azimutov (**obr. 8: 5; 9: 4–6; 10: 1–6; 11: 1, 3; Hanuliak 2004b**, **obr. 25**). Ich zástupcovia mali účelovo odkloniť smerovanie posmrtnej cesty zomrelých. Títo jedinci nemali nárok doputovať do tradičného záhrobia s prebývajúcimi bezúhonnými členmi komunit. Jeho poloha bola v predkresťanskom európskom priestore odsunutá do miest zapadajúceho slnka (*Bylina 1995*, 14; *Wožny 2002*, 48). Hojný výskyt takýchto neobvyklých azimutov v sídliskovom prostredí poukazuje na to, že sa v rámci neho predmetný obranný prostriedok aplikoval v oveľa väčšej miere ako na pohrebiskách.

■ **OB. 12** Plány hrobov zo sídliskových areálov. **1, 3** Bajč – Medzi kanálmi (**1** hrob 40; **3** hrob 39); **2** Čataj – Nad korytom, hrob 1.

■ **OB. 13** Plány hrobov zo sídliskových areálov. **1, 2** Mužla – Čenkov – Vilmakert (**1** hrob 44; **2** hrob 48); **3** Gajary – Radlica II, hrob 1.

Aj napriek tomu, že hroby s pohrebným inventárom sú v priemere iba o 7 % zriedkavejšie ako na pohrebiskách, rozdielnosť oboch prostredí sa prejavuje predovšetkým v hodnotovej skladbe príslušných ukazovateľov. V súlade s tým sú v pracovnej databáze tieto nálezy zhotovené z materiálov nižšej ekonomickej hodnoty. Pomerne často bývajú k zomrelým priložené poškodené a inak znefunkčnené predmety (**obr. 14: 1, 3; 15: 1; 16: 1, 4, 5; 17: 2–4; 11, 12**). Aj početnosť hrobov s prílohami v rámci nálezísk kolíše vo väčšom rozsahu ako na pohrebiskách. Typová škála predmetov je pritom značne zredukovaná. Obvyklé sú to exempláre najčastejšie nachádzané na pohrebiskách (**obr. 14: 3–5, 7; 15: 1, 8, 9; 16: 1–4; 17: 2, 3, 8**). Zriedkavejšie typy absentujú. Skôr prekvapivé sú prílohy neobvyklých zástupcov (**obr. 15: 6; 16: 9; 17: 1**). Ani jedna z piatich štandardných materiálových skupín nie je zložená zo zvyčajných typov predmetov. Značne zredukovaná je napríklad skupina šperkov (**obr. 15: 3; 16: 6, 7; 17: 4, 5, 9–15**), súčasť odevu (**obr. 17: 7**) a predmetov kultového charakteru. K výnimkám z opísaného štandardu sa dá priradiť iba vyššia frekvencia militárií s početnejším výskytom ostrôh a sekier (**obr. 14: 8, 10, 11; 15: 2, 7; 16: 5, 8**). Predmety kultového charakteru sú zasa zriedkavejšie, pričom v ich skladbe v obmedzenom množstve figurujú reprezentanti potravinových príloh zastúpení nádobou, vedierkom, prílohou mäsitej potravy, vajcami, ktoré mali zomrelému poslúžiť počas cesty do záhrobia. Hojnejšie sú naopak amulety, t. j. talizmany predkresťanského typu s magicko – ochrannou funkciou, vybrané spomedzi zvieračích zubov a kostičiek, predmetov cudzorodej proveniencie a hrkálkov (**obr. 14: 6; 17: 6; Hanuliak 2004c**, 31–32). Intencionálne rozbité nádoby, primárne využité pri obradnom umývaní tela zosnulého, sú zasa výnimočné (**obr. 12: 2**). Popol s uhlíkmi z vykonávaného vydymovania

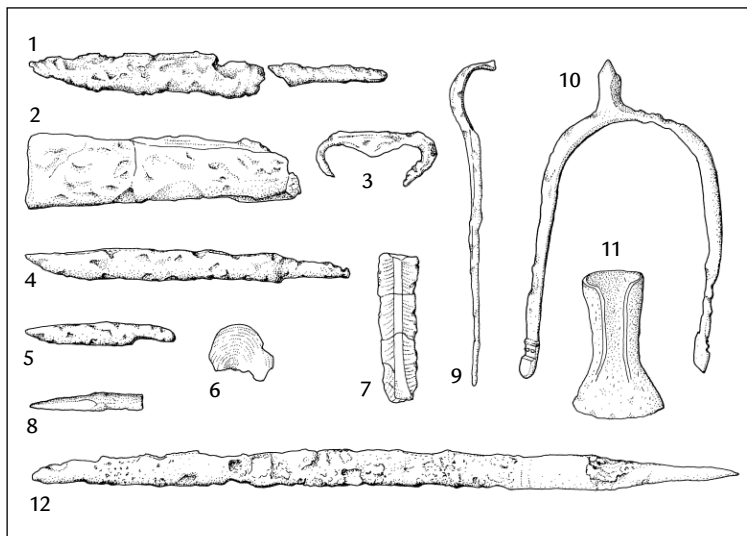
hrobov a zvyšky pahreby z očistného ohňa sa vôbec nenašli (Hanuliak 2004a, 187–200).

Záverečné úvahy

V predchádzajúcich častiach príspevku boli predstavené určujúce zložky informácií približujúce charakteristiky lokalít i hrobov vyhlbených v sídliskových areáloch. Popri pestrosti a rôznorodosti zaznamenaných momentov poskytujú tieto údaje zväčša obmedzený výsek informačnej hodnoty. Je preto isté, že naplnenie hlavnej úlohy, zacielenie na priblíženie dôvodov pochovávaní zomrelých v sídliskovom prostredí, nebude možné bez zvýšenia vypovedacích schopností poznatkov. Aj z tohto dôvodu je potrebné ich zlúčenie do tematicky príbuzných okruhov a následné konfrontovanie s oficiálnymi zložkami pohrebných zvykov z občinových pohrebísk. Pramenný materiál tohto druhu predstavuje totiž najvýznamnejší a najpočetnejší informačný zdroj o včasnostredovekom pohrebnom ríte s dostatočne objasneným významom zložiek sociálneho, majetkového a magicko-rituálneho charakteru v jeho skladbe.

Z predchádzajúcich poznatkov o sídliskových hroboch vychádza rámcová charakteristika zložená z prvkov rozdielnych hodnôt. Ich rôznorodosť je širšia ako to býva v pohrebiskových hroboch. V hlavnej miere sa o to pričiniť aj sporadická prítomnosť hrobov s nadštandardnými zložkami, hoci priemerné, ťažiskovo však podpriemerné hodnotové ukazovatele prevládajú. Proporcionalita zastúpenia rozdielnych hodnotových kategórií však prispela k tomu, že sa po spriemernení evidovaných hodnôt dotvoril obraz s podpriemernými ukazovateľmi v troch najvýznamnejších oblastiach.

Prvú z nich naplňa indikácia zníženého sociálneho statusu doložiteľného častejšími nerovnosťami v obrysoch líniách hrobových jám a miernymi formami odchýliek v uložení zomrelých. Zatiaľ čo sa v prvom prípade patričná úroveň prejavov spája s výkopovou činnosťou, v druhom prípade ide o úpravu tela zomrelého na dne hrobovej jamy. Z dôvodov zníženej dôslednosti chýbajú v evidovaných polohách snahy o ich dodatočnú úpravu do základnej rituálnej polohy ideálnej k prechodu jedinca do záhrobia. Iný prejav zníženej dôslednosti, zlučiteľný s nedostatkom pietneho prístupu, je zakomponovaný do metrických údajov hrobových jám. Ich hodnoty sú pritom poddimenzované snahou o úsporu fyzickej námahy výkopcov. Excelentným príkladom takéhoto prístupu je hrob 4 patriaci dospeléj žene stareckého veku (F – sen.) v Mužle – Čenkove – Vilmakert (**obr. 9: 2**). Jej hrobová jama bola zahĺbená do dna obytnej polozemnice 120 po ukončení jej využívania a následnom opustení tohto interiéru pôvodnými obyvateľmi (Hanuliak – Kuzma – Šalkovský 1993, 37). Identický prípad sa vyskytol aj v areáli Južného predhradia z Břeclavi – Pohanska, kde išlo o hrob 120 zahĺbený do objektu 192 (Vignatiová 1992, tab. 73).

■ **OBR. 14** Výber predmetov pohrebného inventára. 1–12 Bajč – Medzi kanálmi (1, 2, 8, 10, 12 hrob 40; 3–7, 9, 11 hrob 7).

Pri plošnej výmere ide o hroby s minimalizovaným voľným priestorom v okolí telesných zvyškov. V extrémnych prípadoch musí byť zomrelý so zvýšeným úsilím vtesnaný do nedostatočne veľkého priestoru, pričom musia byť neraz ohnuté jeho dolné končatiny. Nedostatkosť hĺbkových údajov sa zasa zreteľne potvrdzuje pri odstraňovaní nadložných vrstiev zeminy z výskumnej plochy ťažkými mechanizmami. Už počas neho bývajú v mnohých prípadoch porušené skelety z hrobov plytko zahĺbených podložnej vrstve. Niektoré môžu byť aj odstránené, pretože tvorili súčasť sídliskovej vrstvy spočívajúcej nad svetlozltým podloží. V hroboch opísanej kategórie býva minimalizovaný aj ich celkový priestor v takom rozsahu, ktorý sa nedá spojiť s členmi komunity so štandardným sociálnym statusom.

Pri zhodnocovaní prejavov zníženého majetkového statusu by sa nemali prehliadať nepočtené hroby s atribútmi nadštandardnej úrovne, ktorých jedinci neprišli o svoj majetkový status, aj keď sa v ich prípade naplnili dôvody pre inhumáciu v sídliskovom prostredí. K priblíženiu okolností výskytu hrobov s nadštandardnými hodnotami v spracúvanej kolekcii lokalít prispieva predovšetkým situácia z Mužle – Čenkova, ktorá sa v súčasnosti spracúva do knižnej publikácie. V JZ časti preskúmaného areálu sídliska opevneného valom bolo umiestnené pohrebisko vyššej sociálnej vrstvy s 25 hrobmi. Spomedzi hrobov rozptýlených v preskúmanej časti lokality s rozlohou 0,95 ha sa s určitosťou vymykajú hroby jedincov, ktorí podľa postrehnutých znakov mali byť pochovaní na spomenutej stredne veľkej nekropole. Ide napríklad o dospelého muža stredného veku (M – mat. I), uloženého do hrobu 11 s objemom 1,4 m³ a stupňovitým dnom (**obr. 11: 2**). Medzi jeho zámerne rozrušenými telesnými zvyškami sa našla ostroha s prackou z upínacieho remeňa (Hanuliak – Kuzma – Šalkovský 1993, 153–155). V hrobe 44 skelet

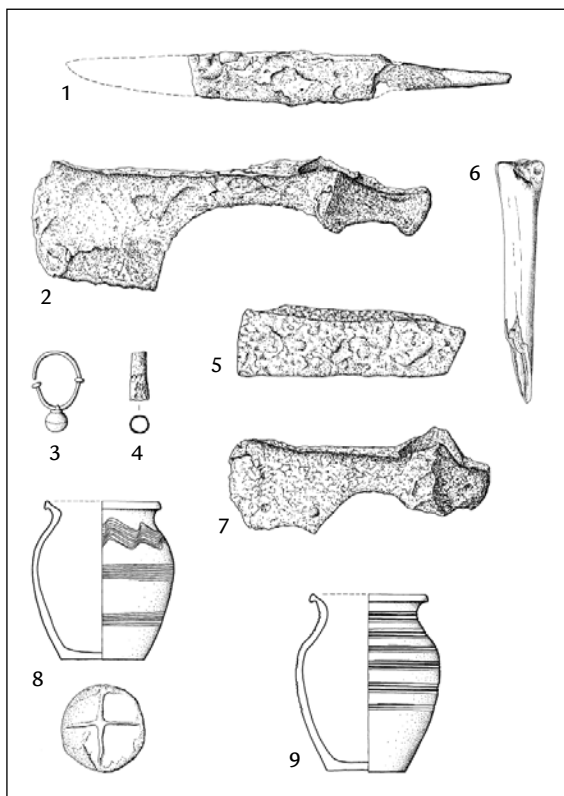
detského jedinca stredného veku (Inf. II) spočíval na doskovej podložke (**obr. 13: 1**). V jeho inventári, zastúpenom nožom, nádobou, hrkálkou, vyniká veľký gombík z pozlateného strieborného plechu s tepanou výzdobou, ktorý je príznačný pre pochovaných z občinovej nekropoly. Veľkoplošná hrobová jama 48 so stupňovitým dnom a objemom 0,8 m³, s chýbajúcim kostrovým materiálom, vykazuje znaky tzv. symbolického hrobu (**obr. 13: 2**). V jej dolnej časti nájdená kolová jama, rovnako ako aj v hrobe 44 (**obr. 13: 1**), je zvyškom stĺpového náhrobníka, použitého aj na označenie hrobov 29 a 43 z občinového pohrebiska. Spomenuté tri hroby sú od ústrednej nekropoly vzdialené 12, 22 a 85 m. Podľa kubatúry (1,1 m³ a 1,7 m³), drevenej úpravy (dosková podložka a rámová konštrukcia zrubového typu) a príloh (seker, hrot šípu, dlhý nôž, britva, kosák, vedierko, nádoba), by mali do uvádzanej občinovej nekropoly patriť aj hroby 36 a 43 (**obr. 8: 2, 6; 16: 5, 8, 9; Hanuliak 2005, 274–275**). V nich uložení dospelí muži stredného veku (M – mat.) a dieťa staršieho veku (Inf. III), sa však ocitajú až v areáli neopevného SV predhradia, ktoré je od pohrebiska vzdialené cca 280 m. Oba hroby sú v tomto priestore súčasťou ďalších šiestich hrobov, ktoré boli na tamjšej sídliskovej ploche vyhlbené počas 9. stor.

V Bajči – Medzi kanálmi sa zo série 18 sídliskových hrobov s určitou vymykajú hroby 39 a 40 na základe zistených ostrôh, dlhého noža, britiev, vedierka a meča (**obr. 12: 1, 3; 14: 2, 8, 10, 12; Ruttkay**

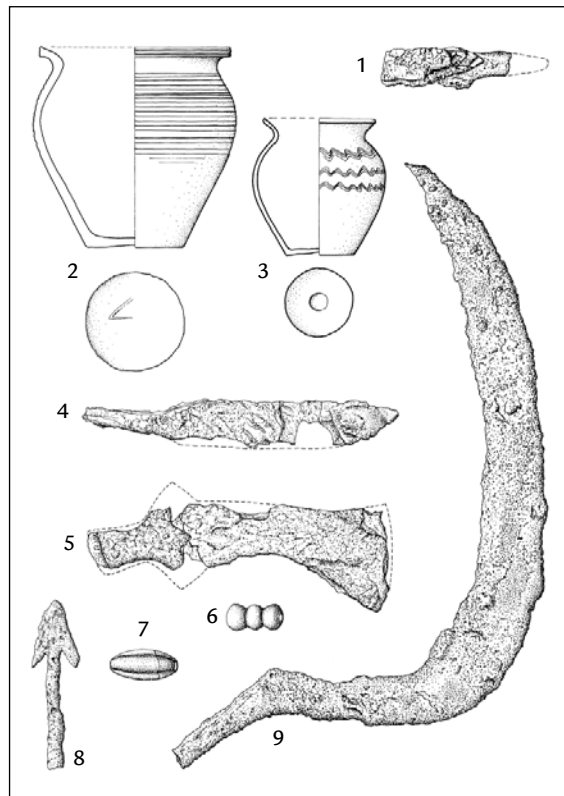
2002, 289, 291). V Čataji je nálezová situácia mierne pozmenená. Hroby 1 a 2, dieťaťa staršieho veku a dospelého muža, sú od seba vzdialené iba 6 m. Ich sociálnu pozíciu načrtávajú sekery, britva, dlhý nôž, s rámovou konštrukciou zrubového typu (**obr. 8: 1, 4; 15: 1, 2, 5, 7**). Podľa umiestnenia by oba hroby mohli reprezentovať aj zárodok pohrebiska, ktoré neprerástlo do zomknutého spôsobu inhumácie, pretože osídlenie mohlo byť v tejto polohe predčasne ukončené. Podľa svedectva hrobu 4, patriaceho dospelému mužovi so sekerou, vzdialeného od predchádzajúcich hrobov 30 m, sa zdá byť správnejšie zaradenie všetkých hrobov z tejto lokality k sídliskovým hrobom (**obr. 7; Hanuliak – Ožďáni 2004, 35–38**).

Vo zvyšných sídliskových hrobách treba pripustiť zníženie majetkového statusu jedincov. A to aj pre chýbajúce presvedčenie, že by evidovaná skupina zomrelých bola v minulosti stotožňovaná takmer výlučne s najnižšou vrstvou miestnej komunity.

Prijateľnosť tohto názoru zvyšuje spoločný výskyt prejavov uvedeného druhu s indikátormi zníženého sociálneho statusu. K ich skupine patria predovšetkým vnútorné úpravy hrobových jám drevom. Neprekvapí preto, že doklady s ich výskytom sú voči pohrebiskovým hrobom oveľa zriedkavejšie. Vo zvýšenom počte boli uprednostňované konštrukcie nenáročných foriem s menšou spotrebou drevnej hmoty.

■ **OB. 15** Výber predmetov pohrebného inventára. 1–9 Čataj – Nad korytom (1, 2, 5, 6 hrob 2; 3 hrob 3; 4, 7 hrob 4); 8, 9 Igram – Plynovod – hrob 2.

■ **OB. 16** Výber predmetov pohrebného inventára. 1, 2 Igram – Plynovod (1, 2 hrob 1); 3–9 Mužla – Čenkov – Orechový sad (3, 4, 8, 9 hrob 36; 5 hrob 43; 6, 7 hrob 34).

K indikátorom zníženého majetkového statusu patrí okrem hrobov bez akéhokoľvek pohrebného inventára aj zvýšená osamotenosť takýchto exemplárov v hrobdoch. Početnejšie série nebývajú obvyklé. Kolekciu týchto predmetov tvoria najmä typy, ktoré sú v pohrebiskovom prostredí najčastejšie a nepredstavujú preto vážnejší úbytok z mobiliára rodinného zväzku. Ich sotva priemernú ekonomickú hodnotu častokrát znižujú poškodené a v bežnom živote aktívne nevyužiteľné exempláre.

Aplikácia spomenutých výberových kritérií je vo všeobecnosti platná nielen u predmetov dennej potreby a nástrojov, súčastí odevu, ale aj u šperkov. V ich súbore, zredukovanom početnosťou exemplárov aj zúženou typovou škálou, sú obvyklé krúžkové náušnice zriedkavo obohatené o uzlíky, špirálové a trubičkové závesky zhotovované z menej hodnotných kovov (**obr. 15: 3; 17: 4, 5, 10–14**). Náušnice s hroziakovým záveskom zo striebra sú ojedinelé, prítomnosť exemplárov z pozlatteným povrchom je ešte zriedkavejšia. Koráliky a prstene takmer v úplnosti chýbajú (**obr. 16: 6, 7**).

K miernejším prejavom vplyvu magicko – rituálnych praktík s ochrannou účinnosťou patrí hojnejšie zastúpenie amuletov predurčených k magickej ochrane jedincov. Dôležité pritom je, že väčšinový diel nebol súčasťou ich vlastníctva, ale išlo exempláre dodatočne priložené pozostalými. Na rozdiel od nich chýbali pohrebné praktiky využiteľné k magickej očiste tela a hrovej jamy. Cestu do záhrobia malo spracúvanej skupine pochovaných skomplikovať alebo úplne zamedziť chýbajúce reprezentatívne zastúpenie potravinových príloh s prejavmi širšej škály preventívnych a posteriórnych foriem protivampirických praktík. Ich vykonávanie na telesných zvyškoch zomrelých preto nesúvisí s obavami z ich možného spojenia s vampirickou činnosťou, ale má za úlohu zabrániť označeným príslušníkom nastúpiť posmrtnú cestu.

V kumulovanom výskyte prvkov z troch navonok odlišných, no vzájomne úzko previazaných kategórií prejavov možno nájsť východiská k prijateľnému zdôvodneniu rozkolísanej orientácie zomrelých a nejednotnej, hoci neraz značnej vzdialenosti medzi hrobmi. Ich príčinná súvislosť podľa všetkého spočíva v zlomovom momente, ktorý si vyžiadal prerušenie všestranných vzťahov členov rodinného zväzku s ich niekdajším členom. Z uvedenej príčiny nemohol byť takýto jedinec uložený na občinovom pohrebisku, ale iba v sídliskovom areáli. Zo sociálneho hľadiska bezcenný a ostatnými opovrhovaný zomrelý už nepredstavoval pre ostatných obávaný element. Aj preto mohol byť jeho hrob vyhlásený medzi sídliskovými objektmi alebo po ich obvode.

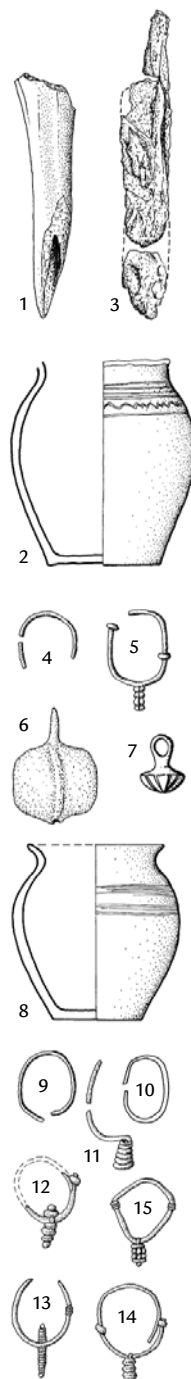
Objavenie sa takýchto hrobov vo všetkých troch súvislých ekonomicky rozdielných prostrediach, vrátane hradísk, vylučuje, že by predmetný spôsob inhumácie súvisel s úrovňou hospodárskych, spoločenských a náboženských pomerov.

Z vymenovaných príčin zdôvodňujúcich petraktovaný spôsob pochovávanie nemožno vynechať právnu sféru. Okrem oficiálne kodifikovanej podoby boli jej súčasťou aj vžitú zásady zvykového práva (Kuchar 2007, 26, 27; Vašica 1963, 339; 1996, 81, 191–199). V nich boli nepochybne zakomponované nielen formy postihov, ale aj procesných postupov, ktoré pomáhali pri odstraňovaní dôsledkov prečinov každého druhu. Je však možné, že úroveň previnenia mala zásadnejší obsah. To mohlo v konečnom dôsledku vyústiť do vylúčenia príslušného právne zodpovedného vinníka z tradičných sociálnych štruktúr (Hanuliak 2002, 115, 116; 2006, 376).

Oveľa početnejšiu zložku v tejto skupine predstavovali detskí jedinci so zanedbateľným ekonomickým prínosom pre rodinný zväzok (Slivka 1997, 71–72; Surdacki 2002, 169). Tieto kritériá naplňali najmä deti mladšieho a stredného veku. Akiste aj z týchto príčin je ich zastúpenie v hrobdoch zo sídliskových areálov v globále veľmi vysoké. Od detí sotva možno očakávať, že by ohrozovali majoritné spoločenstvo porušovaním právnych noriem. Ako pravdepodobnejšie prichádzajú do úvahy náhle i neočakávané úmrtia zapríčinené detskými chorobami bez účinných liekov a nízkej úrovni medicínskych praktík (van Dülmen 1999, 83–106). Opodstatnenosť predchádzajúcich interpretačných možností nepriamo podporuje aj frekvencia výskytu pohrebného inventára v hrobdoch detí a nižšie zastúpenie anomálií obranného charakteru v elementoch pohrebného ritu (Hanuliak 2006, 376, 377).

Predstavy o možnom zaradení istých dospelých oboch pohlaví a detských jedincov medzi vydedencov celej komunity, bez nároku na možnosť pochovania na občinovom pohrebisku, sú vcelku reálne. V takomto duchu sa súčasne naplňuje prastará zásada zabezpečujúca chránené miesto posledného odpočinku iba pre tých, ktorí zomreli v súlade platnými spoločenskými ustanoveniami (Ariés 2000, 65; Jágerová 2001, 25; Kličová 2002, 13). Pochovaním zomrelých mimo tohto posvätného priestoru stratili dotyční príležitosti k posmrtnému životu v pôvodnom príbuzenskom kolektíve. Zrejme aj preto sa objavujú viaceré spôsoby, ktoré im mali zabrániť v úspešnom ukončení posmrtnej cesty v tradičnom záhrobnom prostredí.

Ak hlavné dôvody predostrených aktivít skutočne súviseli so súvislými princípmi právneho systému, stáva sa nesprávnym spájanie hrobov zo sídliskových areálov s bližšie neurčiteľnými pohnútkami heretického charakteru. Takýto pochovaní sa naopak začleňujú do rizikovej, počtom obmedzenej a preto marginálnej skupiny spoľahlivo odčleniteľnej od bezúhonného spoločenstva väčšinového obyvateľstva. Narastajúca početnosť hrobov petraktovaného typu v priebehu 9. – 10. stor. môže byť súčasne považovaná za prejav zvyšujúcej sa kultúrnosti dotváranaj narastajúcim zavádzaním právnych noriem do reálneho života.

■ **OB. 17**
Výber predmetov
pohrebného
inventára.
1–5, 8, 9 Mužla
– Čenkov, Orechový
sad: 1, 2 hrob 41;
3 hrob 42;
4, 5, 8, 9 hrob 44;
6, 7, 10–15
Mužla – Čenkov,
Vilmakert:
6, 9, 10 hrob 3;
7 hrob 39;
11 hrob 9;
12 hrob 7;
13 hrob 11;
14 hrob 5;
15 hrob 6.

Literatúra

- Ariés, P., 2000: Dějiny smrti I. Praha.
- Bylina, S., 1995: Problemy słowiańskiego świata zmarłych – Kategorie przestrzeni i czasu. Światowit 40, 9–25.
- Dülmen van, R., 1999: Kultura a každodenní život v raném novověku (16. – 18. století). Praha.
- Hanuliak, M., 1997: K poznatkom zo štúdia pohrebného rítu vo veľkomoravskom období. In: R. Marsina – A. Ruttkay edd., Svätopluk 894–1994, Nitra, 65–70.
- Hanuliak, M., 1998: Vampirizmus na pohrebiskách z prelomu včasného a vrcholného stredoveku. Hieron 3, 102–105.
- Hanuliak, M., 2002: Hroby a ich svedectvo k dejinám Nitry v 9. – 12. storočí. In: R. Marsina ed., Nitra v slovenských dejinách, Martin, 113–124.
- Hanuliak, M., 2004a: Veľkomoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9. – 10. storočí na území Slovenska. Nitra.
- Hanuliak, M., 2004b: Hroby vo veľkomoravských sídliskových areáloch z územia Slovenska. Slovenská archeológia 52, 301–346.
- Hanuliak, M., 2004c: Predmety pravekej a včasnohistorickej proveniencie na veľkomoravských nekropolách z územia Slovenska. Študijné zvesti AÚ SAV 36, 25–33.
- Hanuliak, M., 2005: Skizze der Struktur der großmährischen Gesellschaft auf Grund des Gräberfeldmaterials auf dem Gebiet der Slowakei. In: P. Kouřil, Hrsg., Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 25, Brno, 271–282.
- Hanuliak, M., 2006: Výnimočné formy inhumácie v stredoveku a novoveku. Archaeologia historica 31, 371–385.
- Hanuliak, M., 2009: Svedectvo nekropol o ekonomicko – sociálnej štruktúre zázemia veľkomoravských centier z územia Slovenska. In: P. Dresler – Z. Měřinský edd., Archeologie doby hradištní v České a Slovenské republice, Archaeologia mediaevalis Moravica et Silesiana, Supplementum 2, Brno, 62–72.
- Hanuliak, M. – Kuzma, I. – Šalkovský, P., 1993: Mužla – Čenkov I. Osídlenie z 9. – 12. storočia. Nitra.
- Hanuliak, M. – Ožďáni, O., 2004: Veľkomoravské hroby zo sídliskového areálu v Čataji a Igrame. Študijné zvesti AÚ SAV 36, 35–48.
- Hanuliak, M. – Rejholcová, M., 1999: Pohrebisko v Čakajovciach (9. – 12. storočie). Vyhodnotenie. Bratislava.
- Jágerová, M., 2001: Slovenský pohreb. In: J. Botík ed., Obyčajové tradície pri úmrtí a pochovávaní na Slovensku s osobitným zreteľom na etnickú a konfesionálnu mnohotvárnosť, Bratislava, 13–31.
- Kličová, J., 2002: Archeologická interpretácia dokladov stavebnej obety s využitím poznatkov príbuzných vedných disciplín. Medea 6, 6–21.
- Kuchar, R., 2007: Právna terminológia Veľkej Moravy a jej odraz v slovenskej právnej terminológii. In: E. Nemcová – J. Pišová edd., Cyril a Metod – Slovensko a Európa, Trnava, 26–32.
- Ruttkay, M., 2002: Mittelalterliche Siedlung und Gräberfeld in Bajč – Medzi kanálmi (Vorbericht). Slovenská archeológia 50, 245–316.
- Slivka, M., 1997: Dieťa na prvej a poslednej ceste. Pochovávanie detí v nádobách. Hieron 2, 71–83.
- Surdacki, M., 2002: Dzieci porzucone w społeczeństwach dawnej Europy i Polski. In: Od narodzin do wieku dojrzałego, Dzieci i młodzież w Polsce od średniowiecza do wieku XVIII, Warszawa, 169–184.
- Vašica, J., 1963: Právní odkaz cirilomedodějský. Slavia 32, 331–339.
- Vašica, J., 1996: Literární památky epochy velkomoravské. Praha.

Vignatiová, J., 1992: Břeclav – Pohansko II. Slovanské osídlení Jižního předhradí. Brno.

Woźny, J., 2002: Symbolika śmierci i rytuałów pogrzebowych w kulturach wczesnotradycyjnych na ziemiach polskich. In: J. Wrzesiński ed., Popioł i kosć, Funeraria lednickie 4, Sobótka – Wrocław, 45–58.

Summary

Graves of human individuals in settlement area from 9th – 10th century on the territory of Slovakia

We register finding – places with graves sank in settlement areas in marked predominance on the territory of west Slovakia (fig. 1). Characteristic features give evidence that a specific and rarely used way of inhumation is involved. We know it from 35 localities (fig. 1, 2), which represent a portion of the value 12 % in the set of sepulchral relics. Most of the finding – places are situated in rural surroundings (40 % cases). Their number is not negligible even in fortified areas of administrative – economic centres (25.7 % cases) and in their close neighbourhood (34.3 % cases). In filed localities were the graves sank at the border of settlement areas or right in their area between settlement features (fig. 3–7). Considerable distance between graves and their different orientation is typical for burial in settlement areas. Increased occurrence of unevenness in form of grave pits occurs (fig. 9: 5, 6; 13: 1). Below – average values prevail in metric data. Dressing with wood inside the grave pits is scarce (fig. 8: 1, 2, 6; 13: 1–3). On the other side, more often there occur anomalies in arranging of body and cases of its intentional impairment (fig. 8: 2; 9: 1–6; 11: 1–3). Surprisingly often is the orientation in east, north and south azimuths (fig. 8: 5; 9: 4–6; 10: 1–6). Children and adult man prevail slightly among buried individuals. Artefacts of burial inventory were not much rarer than in burial places. However, their representatives are composed of smaller number of types. These findings are produced of materials of lower economic value. Damaged specimens are not rare (fig. 14: 1, 3; 15: 1; 16: 1; 17: 2–4, 11, 12). The value of burial inventory suggests that substandard property and social status was typical for most of the dead. From this information follows that there can be a number of reasons for the burial in settlement areas. They were of negative content and therefore they had to be eliminated in such unusual form of burial. It is also for these reasons that there is a large group of safeguarding mechanisms among the burial practices, which should prevent the deceased to end his posthumous journey in the traditional beyond. This space was reserved only for blameless members of the community who were buried on common burial place. From the hitherto known archaeological information and other sources of historical nature follows a logical construction. A more serious breach of some of the rules of law could be described as reason for burial in the settlement area. The individual could not perform remedy of the offense because of premature death. It is understandable that the body of such unclean individual could not be buried on the burial place. Another reason could be also premature or unknown manner of death. Such undignified manifestation of death was traditionally described as unclean. To the unclean death belonged certainly also painful dying, suicide, violent death, drowning. Set of exceptional traits noticed in graves from settlement areas complete the idea that there is involved a marginal group of society consisting of individuals of a risk category.

■ PhDr. Milan Hanuliak, DrSc.

Archeologický ústav SAV, Akademická 2, 949 21 Nitra
e-mail: milan.hanuliak@savba.sk

Štúdiá vypracovaná v rámci projektu 2/0034/11 agentúry VEGA.